

УДК 81'366.56 (045)

Ясакова Н. Ю.

КВАЛІФІКАЦІЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ ОСОБИ В ІМЕННИКУ: ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ

У статті проаналізовано еволюцію уявлень українських мовознавців про реалізацію граматичних значень особи в іменнику. Важливим чинником зміни традиційних наукових поглядів і розширення меж граматичної категорії особи визнано розвиток функціоналізму.

Ключові слова: граматична категорія, морфологічна категорія, граматична семантика, особа, іменник, відмінок.

Сучасне потрактування морфологічних категорій в українському мовознавстві спирається на тривалу наукову традицію. Водночас активні пошуки в царині граматики спричинили появу нових теорій, що змінили уявлення вчених про природу, межі та граматичні категорії лексико-граматичних класів. Суттєвих змін зазнало й бачення граматичних характеристик центральних частин мови – іменника та дієслова. Вони постають як функціонально протиставлені і водночас пов'язані за допомогою граматичних категорій роду, числа й особи. Попри наявність чималої кількості наукових праць, присвячених вивченню категорії особи, і нині залишаються дискусійними деякі питання репрезентації відповідної граматичної семантики на морфологічному рівні. Зокрема, потребує уточнення статус категорії особи в іменнику.

Мета нашої статті – простежити еволюцію поглядів українських мовознавців на реалізацію категорійних граматичних значень особи в іменнику.

Тривалий час українські граматисти не відзначали участі іменника в репрезентації граматичних значень особи, звертаючи особливу увагу на категорії роду, числа й відмінка, що є найвиразнішими граматичними ознаками цієї частини мови і чітко експліковані відповідними парадигмами [19, с. 7–8, 91–111; 17, с. 38–66; 8, с. 288–307]. Згодом спостерігаємо співіснування протилежних поглядів, що пов'язано з різним розумінням сутності граматичної категорії та способів її представлення в мові, відмінним потрактуванням природи займенникових слів. Зарахування особових займенників до іменників або розгляд їх як представників окремого лексико-граматичного класу зумовили напрями та результати вивчення граматичних характеристик іменника, а отже, й кваліфікацію іменникових репрезентантів персонального значення. Одні мовознавці вираження особових протиставлень на рівні граматики

приписують тільки займенникам і дієсловам. Інші до засобів експлікації граматичної семантики особи зараховують не тільки займенники і дієслова, а й повнозначні іменники. Останній підхід переважає в сучасних граматичних студіях, проте не став панівним у лінгводидактиці.

Обмеження кола виразників граматичного значення персональності тільки дієсловами і займенниками зумовлене врахуванням насамперед наявності системи співвідносних спеціалізованих форм, які експлікують особові протиставлення, і, меншою мірою, визнанням частини мовного статусу займенника. Справді, особова парадигма дієслова якнайточніше відповідає класичним уявленням про вираження категорійних граматичних значень: низка протиставлених одне одному однорідних граматичних значень виражена системою відповідних граматичних форм. Займенникова експлікація відношень між особами хоч і не має такого виразно граматичного характеру, також не викликає сумнівів унаслідок чіткості й послідовності вербалізації особових протиставлень. Традиційно у дієслові категорію особи потрактовують як граматичну, а в займеннику – як лексико-граматичну, виокремлюючи групу особових займенників [7, с. 114]. Реалізацію такого підходу бачимо в багатьох наукових працях, які розглядають специфіку вираження категорійних особових значень у межах займенників і дієслів або не приписують повнозначним іменникам граматичної категорії особи [1; 5; 10; 16].

З інших позицій граматичну категорію особи потрактує І. Кучеренко. Він підкреслює: «Категорія особи в її звичайному граматичному значенні притаманна не лише дієсловам, але й іменникам» [9, с. 245]. Дієслівні форми експлікують особові протиставлення відповідно до особових характеристик суб'єкта дії, який у реченні представлений іменником, отже, останній є носієм граматичного значення особи. Найпослідовніше

категорія особи виявляється в «іменниках третього рівня (узагальнено-вказівного значення)», до яких І. Кучеренко зараховує й особові займенники. Аналізуючи їхню семантику, граматичні характеристики, мовознавець переконливо доводить безпідставність виокремлення займенника як окремої частини мови [9, с. 268–285]. Вираження особових протиставлень, на думку І. Кучеренка, властиве не тільки узагальнено-вказівним, а й іншим іменникам. Формальними показниками їхніх особових значень є називний і кличний відмінки, які є виразниками назв суб'єктів. Тільки ці, прямі, як уважає І. Кучеренко, відмінки експлікують значення особи: «суб'єкти, названі іменником у називному відмінку, мають значення третьої особи, а суб'єкти, названі іменником у кличному відмінку – значення другої особи» [9, с. 245]. Непрямі відмінки, які виражають об'єктні значення і, отже, не можуть вказувати на відношення суб'єкта до процесу мовного спілкування, не мають значення особи.

У «Сучасній українській літературній мові» за редакцією І. Білодіда, яка побачила світ після оприлюднення праць І. Кучеренка, характеристика іменника містить і відомості про категорію особи. Автор розділу «Іменник» І. Матвіяс по своєму інтерпретує експлікацію особових протиставлень в іменнику. Учений підкреслює, що внаслідок своєї семантики іменники не мають форм вираження першої особи, хоча й можуть вказувати на неї, коли мовець подає себе як співрозмовника або об'єкт повідомлення: «Пропадеш, *Іване!*» або «*Іван* пропав» [18, с. 73]. Називний відмінок, на думку І. Матвіяса, як носій суб'єктного значення протиставлений родовому, давальному, знахідному, орудному і місцевому відмінкам, що виражають об'єктні відношення, а за особою – кличний форми. Остання має значення другої особи на протигагу значенню третьої особи називного відмінка. Хоч І. Матвіяс і визнає кличну форму елементом особово-відмінкової парадигми, проте не вважає окремим відмінком. Учений не приписує їй ні суб'єктного, ні об'єктного значення, обмеживши семантико-синтаксичні функції кличної форми тільки конкретизуванням уже наявної в реченні семантики: «це морфологічна форма іменника, яка реалізується в синтаксичній функції звертання, конкретизуючи значення займенника другої особи в називному відмінку» [18, с. 74]. У розумінні І. Матвіяса клична форма не здатна самостійно виражати значення другої особи, а тільки супроводжує і конкретизує займенник, хоча для української мови характерне вживання кличного відмінка без займенника, напр.: *Та отямся-бо, кумо!* (І. Франко); *Жінко! Жінко! Со-ломи! Соломи! Соломи!...* (Остап Вишня); *Плавай,*

Телесику, не приставай до бережка: пливи, пливи, човнику, далі! (В. Голобородько). За такого підходу вираження іменником граматичних значень особи постає як несистемне й периферійне явище. Не випадково у пізнішому монографічному дослідженні іменника І. Матвіяс розглядає категорії числа, відмінка і роду, не згадуючи про граматичні значення особи [10].

Подібне ігнорування здатності іменника виражати особові відношення бачимо і в пізніших працях українських граматистів. Спільною рисою цих розвідок є визнання частиномовного статусу займенника. Так, М. Жовтобрюх виступає проти ототожнення займенників з іменниками, прикметниками чи числівниками, а даючи граматичну характеристику іменнику, називає граматичні категорії роду, числа і відмінка [5, с. 121–127]. О. Безпояско в праці «Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз)» ґрунтовно досліджує семантико- і формально-граматичну структуру категорій роду, числа і відмінка, не згадуючи про категорію особи [1]. Н. Озерова, аналізуючи лексичну і граматичну семантику іменника на матеріалі української і російської мов, звертає особливу увагу на семантичні категорії «істота / неістота», «особа / не особа», простежує їх взаємодію з морфологічними категоріями роду, числа, відмінка, проте також не відзначає здатності повнозначного іменника виражати особові протиставлення на рівні граматики [12].

Спробу розширити коло репрезентантів персональної семантики здійснено в дисертаційній праці Е. Борщ. Дослідниця визнає, що семантику граматичної особи виражають не лише дієслівні форми та займенники. Решта засобів експлікації персональної семантики, на її думку, перебувають за межами морфологічної категорії особи, стосуються лексики або синтаксичного вираження персональних значень. Іменники не вказують на три граматичні особи, проте приєднуються до займенників третьої особи і разом із ними протистоять займенникам першої та другої особи, а у синтаксичній функції звертання виражають значення другої особи. Твердження І. Кучеренка про граматичну категорію особи в іменниках видається Е. Борщ сумнівним, оскільки вони не виражають значення першої особи, протиставлення називного і кличного як третьої та другої особи властиве меншій частині іменників (лише назвам осіб, тварин, деяких предметів і абстрактних понять), до того ж таке протиставлення відрізняється від опозиції в системі особових займенників. Іменники-підмети та звертання, на думку дослідниці, є синтаксичними засобами вираження значення третьої та другої граматичної особи [2, с. 53].

Розширене розуміння граматичної категорії особи бачимо в дисертаційному дослідженні М. Мірченка «Категорія особи в семантико-синтаксичній структурі речення». Учений довів здатність іменникових словоформ бути показниками синтаксичної особи в реченні, проте питання статусу особи як морфологічної категорії іменника залишилося не розв'язаним [11].

Значно поглибити розуміння граматичної природи категорії особи з огляду на її семантичну основу та представленість у структурі змісту іменника дозволили праці М. Плющ. Розглядаючи у дисертаційному дослідженні категорію відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення, вона не тільки констатує участь відмінкової форми в позиції семантичного суб'єкта у вираженні категорії синтаксичної особи, а й потрактовує граматичні значення особи іменника як вияв його зв'язків з іншими словами, що базуються на властивій іменнику семантичній опозиції «особа / не особа». Як зазначає М. Плющ, «значення особи, закладене в семантику іменника, по-різному реалізується в його формах, зумовлюючись їх функціональним спрямуванням» [14, с. 28]. Зокрема, іменник у позиції суб'єкта, виражений формою називного відмінка, має значення третьої особи, а значення другої особи втілюється в спеціалізованій граматичній формі кличного відмінка [14, с. 25–27]. У низці наступних праць М. Плющ ідеї щодо природи й мовної репрезентації граматичного значення особи на рівні морфології й синтаксису знаходять свій подальший розвиток. Мовознавець робить висновок, що семантична у своїй основі категорія особи виявляє найтісніший зв'язок з поняттєвою категорією персональності/імперсональності та об'єднує своєю семантикою іменники, займенники і дієслова [13, с. 100–101]. В іменнику та займеннику вона «має функціонально-семантичний статус, а в дієслові – статус морфологічної категорії, спрямованої в синтаксис» [13, с. 100]. Семантика категорії особи в іменнику «закріплена за лексико-граматичним розрядом людей, за морфологічними формами відмінків, немаркованими за ознакою «3-тя особа» (називний і непрямі об'єктні відмінки) та маркованою формою 2-ї особи (кличний відмінок)» і «виконує сигніфікативну функцію (позначення особи в класі власних і загальних назв людей) і синтагматичну (визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками, особовими й особово-вказівними та іншими займенниками у ролі підмета)» [15, с. 229].

Істотний крок до утвердження нового бачення граматичної категорії особи було зроблено в праці І. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті». Комплексний аналіз іменникових і дієслівних граматичних категорій дозво-

лив ученому сформулювати важливі теоретичні узагальнення, що стосуються природи й мовної репрезентації граматичної категорії особи в українській мові. І. Вихованець чітко вказує на невластивий характер категорії особи, що морфологічно виявляється в дієслові, але формується в іменнику. Семантичних характеристик, які становлять сутність категорії особи, дієслово набуває від іменника-підмета, що зумовлює паралелізм між особовими параметрами дієслівних та іменникових словоформ, який регулює сполучувальні можливості дієслів [3, с. 104]. Отже, категорія особи за допомогою флексій реалізується в дієслові, а семантично наявна і в іменниках [3, с. 44]. До останніх учений зараховує і займенникові слова, що мають семантику предметності.

Вивчення системи морфологічних категорій як цілісного утворення з нерівнорядними зв'язками, зумовленостями і переходами дозволило А. Загнітку констатувати граматичність категорії особи / не особи іменника і кваліфікувати її як напівпериферійну міжрівневу категорію перехідного типу. Належність категорії особи / не особи до системи морфологічних категорій іменника вчений мотивує наявністю словозмінних засобів вираження відповідної семантики, підпорядкованістю її компонентів реалізації частиномовного значення і нерівнорядною взаємодією з ядерними морфологічними категоріями [6, с. 7]. Взаємодію дієслівної особи та відмінка іменника А. Загнітку визнає ієрархічно найвищою ланкою протиставлення і взаємоспрямованості дієслова й іменника [6, с. 85]. Проникнення цих граматичних категорій іменника і дієслова як фундаторів предикативного зв'язку, навколо якого групуються всі інші різновиди взаємодії, мовознавець називає ядром міжчастиномовної міжкатегорійної взаємодії. До нього прилягає взаємозумовленість на рівні особової семантики форм вокатива й імператива, що спеціалізуються на реалізації апелятивної функції мови [6, с. 89].

У «Теоретичній морфології української мови» І. Вихованця та К. Городенської констатовано реалізацію особових протиставлень через систему граматичних категорійних значень у межах двох частин мови – іменника і дієслова. Особові займенники кваліфіковано як семантичну групу займенникових іменників, у яких чітко розрізняються грами першої, другої і третьої особи. Щодо власне іменників категорію особи визнано такою, що «виявляється у дещо згорнутому вигляді» і передається двома грамами: другої особи і третьої особи [4, с. 98–99]. Спеціалізованою формою вираження граматичного значення другої особи

названо кличний відмінок, а спеціалізованою формою вираження комунікативної функції об'єкта повідомлення (третьої особи) – називний відмінок [4, с. 98–99].

Активні пошуки в царині функційної морфології, зорієнтовані на аналіз від значення (функції) до форми, спричинили перегляд традиційних уявлень про реалізацію граматичних категорій, зокрема й інтерпретацію граматичної категорії особи. Експлікаторами відповідної семантики сучасні граматисти визнають і дієслівні форми, і займенникові та власне іменники. Усвідомлення семантичної основи, системної організації, взаємодії і функційного спрямування морфологічних категорій імені та дієслова спри-

яло уточненню граматичних характеристик іменника й розширенню меж граматичної категорії особи. Розгляд особових займенників як семантичної групи іменників дозволив виявити реалізацію граматичних значень особи у повнозначних іменниках, простежити взаємодію граматичних категорій особи та відмінка і зробити висновок про належність особи до морфологічних категорій іменника. Проте необхідним залишається ґрунтовне вивчення всього спектру особових значень, експлікованих іменниковими і дієслівними формами, встановлення способів і результатів взаємодії їхніх особових характеристик у складі речення, розрізнення й систематизація морфологічних і синтаксичних засобів.

Список літератури

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. Борщ Е. Г. Граматична особа і персональність (на матеріалі східнослов'янських мов) / Е. Г. Борщ // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 50–58.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська / За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
5. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
7. Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич ; за заг. ред. Є. В. Кротевича. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. – 236 с.
8. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. 1. – 519 с.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля 2000, 2003. – 464 с.
10. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. шк., 1974. – 184 с.
11. Мирченко Н. В. Категория лица в семантико-синтаксической структуре предложения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский)» / Н. В. Мирченко. – К., 1981. – 26 с.
12. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н. Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
13. Плющ М. Граматична природа категорії особи в іменах і дієслові / М. Плющ // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. праць / ред. кол. : Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін. : Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка]. – Кіровоград : КДПУ ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 100–103.
14. Плющ М. Я. Категория падежа в семантико-синтаксической структуре предложения : автореф. дис. на соискание научной степени докт. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / М. Я. Плющ. – К., 1983. – 48 с.
15. Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
16. Русанівський В. М. Граматична категорія особи в усному і писемному літературному мовленні / В. М. Русанівський // Українське усне літературне мовлення. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 192–201.
17. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 363 с.
18. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
19. Тимченко Є. Українська граматики / Є. Тимченко. – К. : Друкарня Університету св. Володимира Акц. т-ва друк. і видавн. діла Н. Т. Корчак-Новицького, 1917. – 168 с.

N. Yasakova

GRAMMATICAL MEANING OF PERSONALITY WITHIN NOUNS DETERMINATION: TRADITIONS AND MODERN APPROACHES

The article highlights the evolution of Ukrainian linguists' approaches about grammatical meaning of personality within Nouns. The development of functionalism is recognised as an important factor of traditional scientific approaches and grammatical category limits of person expansion.

Keywords: grammatical category, morphological category, grammatical semantics, person, Noun, case.

Матеріал надійшов 30.07.2013